

ЖАЙЫТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

Кыргызстандын экономикасынын негизги тармагы болгон айыл чарбасында эң маанилүү ресурстардын бири болуп жайыттар саналат. Совет учурунда малдын көптүгүнөн жана баш аламан колдонуунун кесепетинен көпчүлүк жайыттар такырланып, мал жебеген зыяндуу чөптөр басып. Азыркы учурда Соң-Көл, Алай, Арпа, Ак-Сай, Орто-Сырт, Джети-Өгүз, Тоңдун сырттары жана башка ушул сыяктуу алыскы жайыттарыбыз көп жылдан бери колдонулбай келе жатат.

Кыргызстандагы жайыттарды жана чөп-чабынды жерлердин табигый чөптөрүн жана аларга тийгизе турган климаттын факторлорунун 00С, 50С, 60С болгон субальпылык жана альпылык, жылуулук жана нымдуулук деңгээлдерине жараша изилдөөлөр (К.Эсембаевдин 1974, А.М.Мамытов, 1974, А.Г.Черкасов 1977) эмгектеринде айтылган.

Жайыттарды жана чөп-чабынды жерлерди маданий –техникалык абалына жараша жер кыртышынын геобатаникалык картасы түзүлөт жана карта боюнча төмөндөгүдөй класстарга бөлүнөт:

1-класска - тоют бирдиги 80-100 чейинки баалоо балл берилген, айыл чарбасына жарамдуу жерлердин түрлөрүнө жараша группалары бириктирилген. Бул группага чыктуу ар кандай чөптөр өсө турган кара топурактуу тоо көп гумустуу жана тоо этегиндеги кара топурактуу субальпылык кыртыштуу жерлер кирет. Бул жерлер көбөнчө жайкы жайыт катары колдонулат.

2-класска - тоют бирдиги 80-60 балл менен бааланган, орто гумустуу кара топурактуу жана тоо-таштардагы субальпылык кыртыштуу жайыттар жана чөп чабык жерлер топтоштурулган, бул жерлер дагы жайкы жайыт катары колдонулат.

3-класска - тоют бирдиги боюнча 60-40 балл менен бааланган жарым торфянистүү шалбаа кыртыштуу, субальпылык шалбаа жерлери кирет. Бул жерлер жайкы жана жазгы, күзкү жайыттар катары колдонулат.

4-класска - бул класска тоют бирдиги 40-20 балл менен бааланган шалбаа талаа кыртыштуу жылдын ар кандай мезгилдеринде жайыт катары колдонуучу жерлер кирет.

5-класска - кышында, күзүндө, жазында жайыт катары колдоно турган көгүш-күрөң, ачык-күрөң, топурактуу альпы шалбаа жана тундра жарым гоналдык кыртыштуу түшүмдүүлүгү эң аз жайлоолор кирет.

Жайыттарды жогорудагыдай класстарга бөлүү, алардын табигый шарттарына ылайык тоют жерлерге карата эксплуатациялоо процесстерине жардам берет, ошондой эле табигый чөп чабык жерлерди жана жайыттарга экономикалык баа берүүгө шарт түзөт. Жерлерди кадастрлоонун эң негизги элементи жана акыркы этабы катары жерге экономикалык баа берүү эсептелет.

Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын экономикалык дараметин күчтөнтүү жаатында чоң мааниге 2009-жылы Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндө» мыйзамы ээ болот. Азыркы күнгө чейин Кыргыз Республикасында жайыттарды пайдалануу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 4-июнундагы Токтому менен кабыл алынган «Жайыттарды ижарага жана колдонууга берүү тартиби жөнүндө» жобого ылайык жүргүзүлөт. Буга чейин жайыт боюнча иштер жобого ылайык жүргүзүлбөгөндүктөн жайыт ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга көмөк көрсөткөн жок.

Республикада алгач ирет кабыл алынган Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндө» мыйзамы жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына тиешелүү ыйгарым укуктар менен милдеттерди өткөрүп берүү аркылуу, жергиликтүү коомчулуктарды жайыттарды башкарууга активдүү тартуу менен, жайыттарды башкаруунун жана пайдалануунун комплекстүү, туруктуу системасын киргизүүгө чакырган.

Таблица 1. Жайыттардын аянттарынын пайдалануу сезондору боюнча бөлүштүрүлүшү, орточо түшүмдүүлүгү жана дарамети.

Жайыттар	Аянты, миң га	Аянты, %	Орточо түшүмдүүлүгү, ц/га	Дүң кору, миң тонна
Жазгы-күзгү жайыттар	2955	32	4,2	1241
Жайкы жайыттар	4129	45	5,5	2271
Кышкы жайыттар	2063	23	2,7	557
Бардыгы	9147	100		4069

Булак: Государственный проектный институт «Кыргызгипрозем». – Бишкек, 2009.

Таблицадан көрүнүп тургандай Кыргыз Республикасындагы жайыттардын бардык аянтынын 23%тин кышкы, 45% тин жайкы, 32%тин жазгы-күзгү жайыттар түзөт.

Жайыт ээликтерин жаңы түзүлгөн дыйкан чарбаларынын ортосунда кайра бөлүштүрүү жана айдап барма мал чарбачылыгын уюштуруунун советтик системасынын бузулушу терс көрүнүштөрдү күчөттү. Жайыт ээликтерин колдонуудагы дисбаланстын натыйжасында алардын бир бөлүгү ашыкча жайыт түйшүгүн баштан кечирүүдө, ал эми алыскы, чакан, тапталган же түшүмдүүлүгү аз жайыттардын кыйла бөлүгү дээрлик колдонулбай калды.

ЭКОНОМИКА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Таблица 2 - Басымдуулук кылган өсүмдүктөрдүн түрүнө жараша жайыттардын бөлүнүшү.

Жайыттардын түрлөрү		Мүнөздүү шарты	Түшүмдүүлүгү 1 га	Мезгили
1.	Эрте жазда пайдалануучу дан уруктуу жайыттар	Жайытынын кургак чөбүнүн түшүмдүүлүгү жазындагы жаан чачындын санына жараша 2,9 центнерге чейин	Жайытынын кургак чөбүнүн түшүмдүүлүгү жазындагы жаан чачындын санына жараша 2,9 центнерге чейин	Апрель-май
2.	Чөлдүү мүнөздөткөн жайыттар	1)Чөлдүү-өсүмдүгү ак шыбактан турган жайыт 6,3-7,4 ц; 2) Чөлдүү жана ак кылкандуу жайыт 0,8-1,4 ц; 3) шыбактуу жапайы тарак баш аралашкан жайыт 5,0-6,1 ц; 4)жылтыркан –шыбак аралашкан жайыт 4,0-4,7 ц.	1) Чөлдүү өсүмдүгү ак шыбактан турган жайыт 6,3-7,4 ц; 2) Чөлдүү жана ак кылкандуу жайыт 0,8-1,4 ц; 3) шыбактуу жапайы тарак баш аралашкан жайыт 5,0-6,1 ц; 4)жылтыркан –шыбак аралашкан жайыт 4,0-4,7 ц.	Май-июнь-июль
3.	Жарым чөлдү мүнөздөткөн жайыттар	Тоо этектеринде, жапыс тоолордо, ички жана Борбордук Тянь-Шандын сырттарында таралган	4,5-4,8 ц;	Күз, кыш, жаз
4.	Талаа мүнөздүү жайыттар, чабындылар	Республикабыздагы бардык жайыттардын 53,6% ушул түрдөгү жайытка барабар. Негизги өсүмдүктөрү кургак жерде өсүүчү дан уруктуу чөптөр болуп эсептелет.	5,7-8,6 ц;	
5.	Шалбаа шиберлүү жайыттар	Бул жайыттар республикабыздын аймагындагы деңиз деңгээлинен 1800-2400 м бийиктиктеги жайыттардын бардыгына мүнөздүү. Жайкы жайыттар катары колдонулат.		
6.	Шалбаа шиберлүү талаа жайыты	Нымдуу жерде өсүүчү дан уруктуулар жана ар кандай чөптөр Чаткал,Тогуз-Торо өрөөнүндө көп кездешет	8,7-14,1 ц	
7.	Доңуз сырттуу жайыт	Негизинен жайкы жайыт катары колдонулат.Бул жайыттардын негизги таралган аймагы деңиз деңгээлинен 3100-3400 м бийиктикте.	Жайыт отунан түшүмдүүлүгү климаттык шартына байланыштуу.	
8.	Саз жайыттары жана чабындылары	Деңиз деңгээлинен 500-1200 м бийиктиктеги жайыттар жалпысынан Фергана, Чүй,Талас өрөөндөрүндө таралган.		

Булак: чогултулган маалыматтардын негизинде автор тарабынан иштелип чыккан.

Жогоруда республикабыздын аймагында таралган негизги жайыттарды карадык. Жалпысынан алганда жогоруда аталган жайыттар жылдын төрт мезгили бою иретсиз пайдалангандыктан жылдан-жылга түшүмү азайып коомдук малды багууда көптөгөн кыйынчылыктарды алып келип бара жатат. Азыркы кезде малдын көбөйүп кеткендигинин натыйжасында мындан 20-30 жыл мурун түшүмдүүлүгү 10-12 ц түзгөн. Ал эми азыркы мезгилде 2 таблицанын маалыматтарынан көрүнүп тургандай

жайыттардын түшүмдүүлүгү 4,3-5,1 центнерге чейин төмөндөдү. Республикабызда жайыттарды жакшыртуу, туура пайдалануу жолдорун көрсөткөн илимий иштер жүргүзүлүп жана сунуштар киргизилип жатат. Бирок, ошондой болсо дагы көпчүлүк чарбаларда жайытка жакшылап көңүл бурбагандыктан жылдан-жылга түшүмү начарлап баратканы көрүнүп турат.

Республиканын аймагында кайрак шарттарда 5 зонаны ажыратууга болот, аларга жайыттардын белгилүү бир типтеринин жана топурактык-климаттык шарттардын жайылышы мүнөздүү:

- тоо этегиндеги жана бөксө тоолордогу эфемерлүү, чөлдүү, жарым чөлдүү, кургак талаалуу жайыттар;

- тоо этегиндеги жана бөксө тоолордогу эфемерлүү, эфемероиддүү, чөлдүү, жарым чөлдүү жана кургак талаалуу жайыттар;

- орто тоолуу бийик чөптүү жайыттар менен чабындылар;

- бийик тоолуу шалбаа-талаалуу жана шалбаалуу жайыттар менен чабындылар;

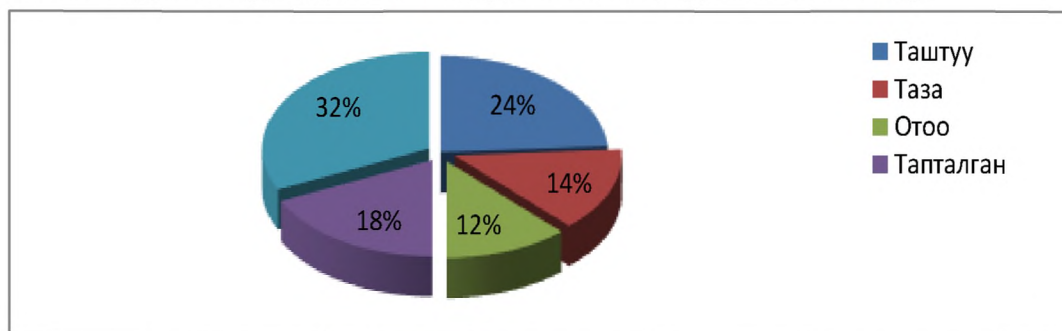
- бийик тоолуу сырттык жарым чөлдүү жана талаалуу жайыттар.

Жайыттарды натыйжалуу башкаруу жана рационалдуу пайдалануу боюнча реформаларды жүргүзүүгө, жайыттарды жана ресурстарды башкарууга жана пайдаланууга жергиликтүү коомчулукту тартуу, жергиликтүү коомчулуктун жайыттарды башкаруу жана пайдаланууга активдүү катышуусуна, жайыттарды жакшыртуу жана натыйжалуу пайдаланууга кызыктар болуусуна, жайыттарды башкаруу жана пайдалануу боюнча тиешелүү ыйгарым укуктарды жана жоопкерчиликти айылдык округдун жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана коомчулукка өткөрүп берүү аркылуу жайыттарды башкаруу жана пайдалануунун комплекстүү, социалдык жана экологиялык туруктуу системасын түзүүгө Кыргыз Республикасынын “Жайыттар жөнүндө” мыйзамы (2009-жылдын 26-январындагы №30) укуктук негиз болуп калды.

Кыргыз Республикасынын “Жайыттар жөнүндө” мыйзамы 2009-жылдын 26-январындагы № 30 (2009-жылдын 6-февралында күчүнө кирди) мыйзамы, “Кыргыз Республикасынын “Жайыттар жөнүндө” мыйзамын ишке ашыруу чаралары жөнүндөгү” Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 19-июнундагы №386 токтому менен бекитилген жоболордун негизинде жайыттардын чек араларын аныктоо боюнча мамлекеттик комиссия жөнүндө жобо, жайыттардын чек араларын аныктоо боюнча областык жумушчу топтор жана жергиликтүү комиссиялар жөнүндө жобо, жайыт пайдалануу акысын аныктоо тартиби жөнүндө типтүү жобо, жайыт билетинин типтүү формасы кабыл алынды.

Республикабыздагы жайыттардын көпчүлүк бөлүгүнүн чарбалык абалы канааттандырарлык эмес, 1/3 көбү тоютка жараксыз өсүмдүктөр менен булганган жана бадалдуу, 1,5 млн. га таштак, тоо этегиндеги жайыттардын көбү эрозияланган, алардын 170 миң га жери пайдаланууга жараксыз калган.

Чарбалык абалы боюнча жайыттар төмөндөгү типтерге бөлүнүшөт: таштактар, тазалар, бадал баскандар, тапталгандар, отоо баскандар.

1-диаграмма. Кыргыз Республикасынын жайыттарынын чарбалык абалы.

Диаграммада көрүнүп тургандай жайыттардын бардык түрлөрүнүн ичинен көпчүлүк орунду отоо баскан жайыттар ээлешет, алар аймактын чоң бөлүгүн – 32% түзүшөт, анан таштактар – 24%, тапталгандар – 18%, бадал баскандар – 12% түзөт. Тилекке каршы, жайыттагы отоолор менен күрөшүү республикада азырынча начар жүргүзүлүүдө. Мунун себептеринин бири – фермерлердин отоо баскан жайыттарды жакшыртуу боюнча билимдеринин жетишсиздиги жана агрохимиялык атайын кызматтардын жоктугу.

Республиканын жайыт зонасынын топурактарынын көпчүлүгү кыймылдуу азыктануу элементтери менен начар камсыздалган. Минералдык жер семирткичтерди туура колдонгондо кыска мөөнөттө тоолуу жайыттардын түшүмдүүлүгүн кыйла жогорулатууга, бир эле мезгилде чөптүн тоюттук сапаттарын жакшыртууга болот.

Жайытты натыйжалуу пайдалануучулардын негизиги максаты бул айыл чарба продукциясынын сапатын жогорулатуу үчүн тоют түшүмдүүлүгүнөн көз каранды. Жайыттардын натыйжалуулугу жогору болуу үчүн ар дайым аларга мониторинг жүргүзүп туруу абзел.

Кыргыз жергеси бийик тоолуу болгондуктан аба ырайы зоналар боюнча гана эмес, кээ бир райондордун, ал эле турсун чарбалардын ичинде да айырмачылыктар бар. Демек, ар кандай жерлерде тоонун бийик же жапысына жараша башкача жылуулук, нымдуулук болгондуктан ал жердеги өсүмдүктөрдүн түрү, саны ар башка жана ошондой эле бардык айдалма өсүмдүктөрдүн, жайыттын чөбүнүн түшүмдүүлүгү бирдей эмес. Ошондуктан, айрым зоналарда, райондордо жана ишканаларда жерди колдонуунун экономикалык эффективдүүлүгүн объективдүү баалоо максатында анын экономикалык баасына жараша түрдүү маалыматтарды эске алыш керек. Жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугу төмөндөгүдөй факторлорго көз каранды. Алардын ичинен эң негизгиси табыйгаттын-климаттык факторлору. Буларга төмөнкүлөр кирет:

- жердин деңиз деңгээлинен бийик болушу;
- мезгилдик жаан- чачындынын молчулугу;
- кыштын узактыгы жана кардын калыңдыгы;
- жердин рельефи (дың жер, кыр, кокту-колот, таштак, кумчак, саздуу, кургак, карагай бадалуу, кара кыртыштуу, чөлдүү ж.б).

Экинчи фактор - эмгек каражаттарынын топтолушу жана уюштуруу чаралар.

Үчүнчү фактор - негизги фонддордун жана техника каражаттарынын сапаттуу деңгээли. Андан тышкары натыйжалуулуктун төрт түрү бар:

- экономикалык;
- социалдык;
- технологиялык;
- экологиялык.

Экономикалык натыйжалуулук - элге пайдалуу нерсе өндүрүү үчүн карым - катнаш мамилелерин ишке ашыруунун негизин белгилүүчү күрсөткүч.

Социалдык натыйжалуулук - калктын жашоо тиричилигинин, руханий - маданий байлыгынын, жана башка социалдык өнүгүүнүн негизинде, белгилүү даражада жашоо деңгээлинен өсүшүнө багытталган көрсөткүч.

Технологиялык натыйжалуулук - деп, өндүрүштү өндүрүүгө, кеңейтүүгө пайдаланылып жаткан каражаттардын канчалык деңгээлде иштелип жатканынын көрсөткүчү.

Экологиялык натыйжалуулук - айлана чөйрөнүн калыбында туруу шартында жана жердин түшүмдүүлүгүн толук сактоо менен бирге, калктын тамак-ашка коомдук керектөөсүн жогорку деңгээлде камсыз болушунун көрсөткүчү.

Негизинен жайыттар жер менен байланышта болгондуктан экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрү айыл чарбасынын, фермердик жана дыйкан

чарбасынын продуктивдүүлүгүнө жараша болот. Ошондуктан эң негизги көрсөткүчтөр булар:

- мал жана дыйкан чарбасынан алынган дүң продукциянын көлөмү;
- дүң киреше дүң пайда;
- таза пайда;
- бир гектардан алынган тоюттун көлөмү;
- малдын башына эсептелген киреше;
- фонд кайтарымы; рентабелдүүлүк.

Экономикалык адабиятта экономикалык натыйжалуулукту баалоо боюнча ар кандай талаш-тартыштар болуп келген. Бул маселе боюнча бирдиктүү пикир жок. Мисалы: айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугу боюнча С.Д. Котов, С.Г. Струмилин, Ф.И. Кассиров сыяктуу белгилүү окумуштуулардын изилдөөлөрү бар. Ал эми проф. К. Абдымаликов жерди натыйжалуу пайдалануу боюнча төмөндөгүдөй ойлорун билдирген: «Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүдөгү негизги суроолордун бири жерди жайыттардын натыйжалуулугун жогорулатуу проблемалары турат. Жердин ээси жердин көп аянтына кызыкпастан, жерди максаттуу пайдаланган адам болуусу керек».

Айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугу жөнүндө э.и.к., доц. М.К. Кенжебаев “Кыргызстандагы мал чарба өндүрүшүнүн продуктивдүүлүгүнүн натыйжалуулугу” деген эмгегинде төмөндөгүдөй жазган: “Айыл чарбасы эл чарбасынын негизги ири түрү болуп эсептелет. Айыл чарбасын көтөрүү максатында жана элдин турмуш деңгээлин өнүктүрүү үчүн айыл чарбасынын материалдык –техникалык базасын түзүү зарыл, бул үчүн айыл чарбасынын экономикалык натыйжалуулугун көтөрүү керек.”

Айыл чарбасына ири капитал жумшоо жана чет элдик инвестицияларды тартуу жолдору менен агроөнөржай комплекстерин куруу, аларды мезгил талабына ылайык ишке киргизүү абзел.

Өндүрүштүн натыйжалуулугу –татаал жана көп кырдуу категория болуп саналат. Өндүрүштүн натыйжалуулугун бир эле тармакка басым жасоо менен артырууга мүмкүн эмес. Бир нече пайдалуу тармактарды өнүктүрүп алардын ортосундагы продукциялардын сапатын көтөрүү, жайыт ресурстарын сарамжалдуу колдонуу, сырьё жабдуулар, эмгек сыяктуу фактордун пропорциялуу байланыштарын түзүү менен жүргүзүү керек. Ошондуктан бирдиктүү көрсөткүчтөрдүн жыйындысын экономикалык натыйжалуулук деп айта алабыз. Экономикалык натыйжалуулук – бул экономикалык аспектилердин көрсөткүчтөрүнүн иерархиясы болот.

Жалаң эле кирешелерди эсептөө менен экономикалык натыйжалуулугун баалоого болбойт.

Рентабелдүүлүктүн көрсөткүчтөрү менен экономикалык натыйжалуулукту баалаган экономистердин ойлоруна кошулууга болбойт. Себеби, өндүрүштүн рентабелдүүлүгү экономикада чоң роль ойнойт, бирок экономикалык натыйжалуулуктун негизги критерийи боло албайт. Рентабелдүүлүктүн деңгээлин аныктоо менен өндүрүштөгү таза кирешенин баарын жана анын булактарын аныктоо мүмкүн эмес, экинчиден экономикалык натыйжалуулуктун деңгээли кирешелердин көбөйүшү гана эмес өндүрүүчүлөрдүн эмгек акыларынын көбөйүшү менен дагы аныктала тургандыгын эсибизден чыгарбашыбыз керек, үчүнчүдөн, башка көрсөткүчтөрдүн баасы сыяктуу эле, рентабелдүүлүгү баалардын деңгээлинен дагы көз каранды.

Айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүнүн негизги көрсөткүчтөрү болуп эмгекчилердин жашоо деңгээли, өздүк нарктын, кирешелердин, нормалардын кайтарым фондулары эсептелинет. Ошондуктан жайыттарды рационалдуу пайдалануу, жайыттарды жакшыртуу айыл чарбасында төрт түлүк малдан алынуучу кирешелердин

булагы катарында экономикабыздын натыйжалуулугунун жогоруланышына алып келет. Республикабыздын азык-түлүк саясатын андагы маселелерди чечүүдө мал чарба продукциясы негизги орунду ээлеп келүүдө.

XXI кылымда адамдардын азык-түлүккө болгон керектөөлөрү өсүшү менен бирге алардын түрдөп тамактанууга болгон талаптары дагы артууда. Элибиздин ушул талаптарын канааттандырууда сүт жана эт азыктары дагы эле негизги орунду ээлейт. Мал чарбасынан алынган продукциялар биологиялык сапаттарды өз ичине камтуу менен адам баласынын жашоосунун узарышына, ар тараптуу өнүгүшүнүн, ишмердүүлүгүнүн жакшырышына шарт түзө турган жагымдуу азык болуп саналат. Мисалы: сүттүн адам баласына болгон пайдалуулугу боюнча белгилүү орус физиологу И.П. Павловдун айткандарын эстесек болот. Адамдын организмдин пайдалуу белоктор менен камсыз кылууда эттин орду чоң. Элдин ден-соолугун жашоо турмушун оңдоо максатында мал чарбасын өнүктүрүү жана андан алынуучу продукциянын көлөмүн көбөйтүү зарыл. Айыл чарба өндүрүшүндөгү эң негизги тармак мал чарбасы, ошондуктан мал чарбасынан эффективдүүлүгүн көтөрүү мезгилдин талабы.

Жайыттардын абалы, туруктуулугу, түшүмдүүлүгү, мал чарбасынын продуктивдүүлүгүн жогорулатуу жайыт тоютун системалуу колдонуудан көз каранды болот. Бул жөнүндө XX-кылымдын 30-жылдары эле И.С.Конюшков жана С.П.Смелов “Эгер мал жаюу системасын өздөштүрө албасаң, мыкты жайыт кыска убакыттын ичинде жаман жайытка айланат, ал эми жайытты акыл эстүүлүк менен пайдалансаң аз түшүмдүү жайытты пайдалануу менен жогорку продуктивдүү киреше алууга болот”, - деп белгилеп кетишкен. Мак-Микендин “Чөптөн –сүткө” деген китебинде минтип жазат: “...Жайыттын пайдасы жок эгер аны колдонууну билбесең” Р.Стендлоктун ою боюнча “Жайытка малды туура жайгаштыруу, бардык жайыт көйгөйлөрүн чечүүнүн ачкычы болуу менен жайыт пайдалануунун маданиятын түзөт.”

Жайыт аянттарын колдонуунун деңгээлин объективдүү салыштырма баалоо үчүн жайыттарды пайдалануунун жыйынтыгына таасир этүүчү жердин сапатын эске алуу зарыл. Андыктан, жайыт пайдалануунун экономикалык эффективдүүлүгү тууралуу алынган маалыматтар, анын экономикалык баасына карата туураланат. Жайыттарды пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугун жайытты колдонуу жана мал чарбачылыгынын өнүгүү деңгээли менен байланыштырабыз.

Натыйжалуулук жайыт аянттын колдонуу менен алынган айыл чарба продукциясын өздүк наркынын бирдиктери менен мүнөздөлөт. Бардык жайыт пайдалануучулардын максаты ар бир жайыт аянттын пайдалануу менен минималдык чыгым жумшап, максималдуу продукция өндүрүүдө турат. Жайыттардын экономикалык натыйжалуулугун баалоо максатында ар бир аймактар боюнча экономикалык баа берүү менен алардын мүмкүнчүлүгүн эске алуу керек.

Азыркы учурда колдонулуп жаткан жайыттарды пайдалануу ыктары алардын түшүмдүүлүгүн арттырууну, же эч болбосо сактоону камсыз кыла албайт. Ал аз келгенсип, туура эмес пайдалануу жана кам көрбөө жайыттарды начарлатып жатат: түшүмдүүлүк азаюуда, желбөөчү жана уулуу чөптөрдүн саны арбууда жана тоют чөптөрүнүн пайызы кыскарууда. Азыртан эле жайыт тоютунун жетишсиздиги курч сезилүүдө, бул мал чарбачылыгынын өнүгүүсүн басаңдатууда.

Жайыттарды рационалдуу пайдалануу бул малды тоютуна жараша которуштуруп жаюу менен жайыттын натыйжалуулугун жогорулатуу болуп саналат, мында малды жаюунун жыштыгы жайыттардын сыйымдуулугуна ылайык келиш керек. Малдардын жайыт өсүмдүктөрүнө болгон таасиринин бир топ фактору бар. Алардын негизгилери:

Такыр оттоо - бул жайыттын чөп өсүмдүктөрүнүн жанырып өсүүсүнө мүмкүнчүлүк берилбестен түбү менен оттолуп такырлануусу.

Таптап салуу - малдын санынын көптүгүнөн же болбосо которуштуруп жаюу ыкмасы колдонулбастан жер кыртышын жана өсүмдүктөрдү туягы менен басып тебелөө.

Жер кыртышынын бузулушу - мында чөп өсүмдүктөрүнүн жалбырагы, өзөгү жаңы чыккан бутактары жана уруктары желет. Бул өсүмдүктүн өсүшүнө зыян гана келтирбестен анын өсүү шартын өзгөртөт. Маселен, мал такыр жеп кеткенде чыгып келе аткан жапыс өсүмдүктөрдүн өсүшүнө жол ачылат деп ойлошубуз мүмкүн бирок, тескерисинче жерге күн тик тийип кургап кетет, алар өсө албай калат. Мында жер кыртышынын үстүнкү бөлүгүндө абанын нымдуулугу төмөндөп, жер күйүп, анын кургап кетишине алып келет. Андан кийин жер кыртышынын эрозиясы өнүгөт да, көптөгөн баалуу тоют өсүмдүктөрү бул жерде өсүшүн токтотот. Ал эми кээ бир өсүмдүктөр өзү эле желбей калбай жанында өскөн өсүмдүктү да жедирбей коёт мисалы тикенектүү өсүмдүктөр (чычырканак, коко тикен).

Малдарды жайытка башаламан жайганда малдардын чөптү тандап «чөп башылап» жегендери даана байкалат. Ошондой эле кайсы чөп желип, кайсынысы калып калгандыгы малдын кайсы түрү жайылгандыгына да байланыштуу болот. Бирдей эле жайытты пайдаланганда айыл чарба малдарынын ар түрү, талаа жерине ар түрдүү таасир этишет. Койлор негизинен үстүртөн оттошот. Мындай оттолгон жогору жагы желип, алды жагы калып калган өсүмдүктөр абдан зыянга учурайт, алар улам азайып отуруп, жок болуп да кетишет. Койлор башка малдарга салыштырмалуу туяктары менен жер кыртышына абдан көп зыян келтиришет. Кой тебелеп-тепсеп кеткен жайыт талаалары бат эле иштен чыгат, ошондуктан койлорду жайыттарда кармоо экологиялык жактан бир топ зыяндуу болуп саналат. Бодо мал койлорго караганда чөптү өйдөрөөк оттошот, ошондуктан алар чөпкө көп зыян келтирбейт. Уйлар оттоп жатканда чөптү тили менен оозуна алып барат да, дароо башын жогору чулгуп чөп үзөт. Бодо мал кээ бир бийигирээк өскөн өсүмдүктөрдүн жалбырактарын гана жеп, сабагын кайрып кете беришет. Алар кээ бир чөптөргө такыр тийбей, баалуу тоют чөптөрүн гана оттошоорун белгилеп кетүү керек. Мунун натыйжасында жайыттарда баалуу тоют чөптөрү жок болуп, желбеген отоо чөптөр толуп кетет. Бодо мал турган жерлер чөптүүдөй көрүнгөнү да ошол отоо чөптөрдүн эсебинен болуп саналат. Жылкылар да чөптү үстүртөн оттойт, ошондуктан өсүмдүктөрдү көп зыянга учуратпайт. Жылкы жайыттары чөптүү келет. Алар бир жерге туруп алып, абдан тегиз оттошот. Жылкылар бодо малга салыштырганда чөптүн көп түрүн жешет. Бул болсо талаа чөбүнүн бардыгы текши оттолушуна чоң өбөлгө болот. Жылкы жаюунун мындай режими өсүмдүктүн өсүшүнө да жакшы шарт түзөт. Жогорудагы айтылгандардан улам талаа жайыттарына койлор өзгөчө терс таасирин тийгизет деген жыйынтык чыгарса болот. Бодо мал болсо анча зыян келтирбейт. Ал эми жылкылар чөптүн өсүшүнө такыр эле зыян келтирбейт.

Тебелеп таптоо - мал жайытка айдалганда жер кыртышын жана өсүмдүктөрдүн жер алдындагы органдарын туяктары менен тепсешет. Туяктарынын өлчөмү, түзүлүшүнө жараша жана малдын салмагына жараша жер кыртышы жана өсүмдүктөр ар кандай басым менен тапталат. Маселен, уйдун туягы тийген басым, “трактордун” дөңгөлөктөрүнүн басымынан жогору болот. Бардыгынан көп тебелеп таптаганы койлор болоорун белгилеп өттүк. Ар см² жерге 1 кг койдун салмагы туура келери статистикалык маалыматтар аркылуу белгилүү. Ал эми 4 жолу көп басылганда, жерге орточо “ танк” тебелеп өткөндөй таасир берет. Койлор чөп кууп жүрүп отуруп, күнүнө 40 миң туяк изин калтырып 10 км басышат. Натыйжада ар бир кой 200 м² жерди тебелеп таптайт. Койлордун 50 баштан турган кичинекей тобу, 0,01 км² талааны 30 “танка” катары менен тизилип 8 жолу өтүп кеткендей таптайт. Жайыттар канчалык азыксыз, чөп талаалары начар болсо мал оттуу жер издеп кете берип жайыт ичиндеги тебеленген жер ошончо көп болот. Ошентип, жер кыртышына келген зыян да чоң болот. Туяктардын жерге тийгизген терс таасири жайылган жердеги малдын санына жана жайыт мөөнөтүнүн узактыгына байланыштуу болот. Туяктардын жер кыртышына тийгизген таасири анын үстүңкү бетинин тыгыздалышына, кээ бир учурда бузулушуна

алып келет, бул жердин нымдуулугуна, механикалык түзүмүнө, чымдуулуктун өсүү даражасына, рельефтин абалына, жайыттын интенсивдүүлүгүнө, жайыт мөөнөтүнүн узактыгына жараша болот. Жер кыртышынын тыгыздалышы өзгөчө жаз мезгилинде кар кетээри менен, жаан-чачындуу күндөрдүн кийин байкалат. Мында малдын туяктары суу жерге матырыла кирет. Көп малдын туяктары суу жерди тебелегенде чым жер тебеленип ылайга айланып калат. Көп тебеленген жер такыр болуп калат. Чоң жантайма жерлер тебелеп таптоодон улам чөп чыкпаган тропикке айланып, эрозиянын өрчүшүнө шарт түзөт.

Айыл чарба өндүрүшүнүн, жердин, анын ичинде жайыттардын натыйжалуулугун аныктоодо жогорудагы окумуштуулардын эмгектерин эске алып, жайыттарды пайдалануунун натыйжалуулугунун төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдүн негизинде эсептөөнү сунуштайбыз: Дүң продукциянын негизинде аныкталган экономикалык натыйжалуулук, дүң продукциянын наркынын эмгек чыгымдарга болгон катышына барабар:

$$\text{Эдп} = \frac{\text{ДП}}{\text{С+К} \cdot \text{Ен}}$$

Мында, ДП – дүң продукциянын көлөмү;

С – күнүмдүк чарба чыгашалары;

К – негизги өндүрүш каражаттардын жылдык орточо наркы;

Ен – негизги каражаттардын натыйжалуулугунун коэффициенти. Малдардын жайыттардан семирген салмагынын негизинде аныкталган натыйжалуулук сатылган продукциянын наркынын эмгек чыгымдарга болгон катышы:

$$\text{Эрп} = \frac{\text{РП}}{\text{С+К} \cdot \text{Ен}}$$

Мында, РП - сатылган продукциянын наркы.

Рентабелдүүлүк - кеткен чыгымдарды кайтаруу деңгээлинин өлчөмүн аныктоочу негизги нарктын сапаттык көрсөткүчү:

$$\text{Рж} = \frac{\text{ТП}}{\text{Н}} \cdot 100\%$$

Мында, ТП - жылдык орточо таза пайда; Н - негизги фонддордун жылдык орточо наркы.

Таза кирешеге байланыштуу натыйжалуулук:

$$\text{Этк} = \frac{\text{ТК}}{\text{С+К} \cdot \text{Ен}}$$

Мында, ТК - фермердин же фермердик чарбанын жылдык таза кирешеси.

Жайыттардын айлана фондоруна сарпталган салымдын натыйжалуулугу:

$$\text{Рс} = \frac{\text{П}}{\text{М}} \cdot 100\%$$

Мында, П - таза пайда; М - фермерлердин же фермердик чарбасынын бардык мүлкүнүн (активинин) наркы.

Маалыматтык технология жана компютерлештирүү мезгилинде жайыттарды пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугунун эсептөөдө, анализдөөдө, пландоодо, прогноздоодо системалык тутумун киргизүү зарыл. Мисалы, жогоруда жазылган 5 формуланын негизинде көптөгөн көрсөткүчтөрдү ажыратып эсептесе болот. Ошолорду бир системага келтирип, топтоштуруп, көп варианттуу анализдерди жүргүзүп, анан оптималдуу вариантын тандап алса болот.